

УДК 322:321.7

Галина Куц,

доктор політичних наук, професор,

професор кафедри політології, соціології та культурології,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,

kuts.niss@gmail.com,

ORCID ID: 0000-0002-7263-1958,

DOI 10.29038/2524-2679-2025-01-214-225

РЕЛІГІЯ ТА ПОЛІТИКА: КОРЕЛЯЦІЯ БАЗОВИХ ІДЕЙ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті досліджено виявлення взаємовпливів ключових ідей релігії та політики, які специфічно переплетені в сучасному європейському політичному дискурсі.

Джерела демократичних цінностей і принципів демократичного врядування можна віднайти в християнському дискурсі (принцип універсальної любові, виховні ідеї християнства, ключові життєві цінності, ідеї моральності, відкритого суспільства та ін.). Місцем народження й розвитку демократії стали країни Заходу. Саме в цих державах сформовано давню християнську традицію. Світський гуманізм демократичного дискурсу заснований на засадах цінностей християнства.

Ключові категорії демократії (свобода, рівність, братерство) виникли в лоні християнського дискурсу, будучи «євангельськими цінностями». Свобода людини в християнському дискурсі має низку обмежень, які постульовані в християнських заповідях. У світській проєкції означений християнський принцип передбачає обмеження свободи нормами законів, а не морально-етичними заповідями. Також специфічною проєкцією християнства стали ідеї розподілу влади, прогресу й ін.

Сприйняття ідеї часу в лоні європейської культури детерміноване християнським розумінням парадигми темпоральності. Відповідно, ідея часу почала сприйматися як секуляризація релігійно оформленого осмислення есхатологічного часу. Загалом, ідея «Стріли часу», що має чітке спрямування від подій минулого через теперішні події до майбутнього, стала в суспільно-політичному дискурсі прототипом ідеї прогресу.

Важливою для сучасного дискурсу ліберальної демократії є проблематика індивідуалізму, витоки якої сягають євангелічного індивідуалізму християнства.

Певні параметри української ідентичності зіставні з параметрами європейської ідентичності саме на рівні політичної культури. Насамперед ідеться про кореляцію християнських та демократичних інтенцій у європейській політичній культурі. Стосовно української політичної культури простежено аналогічні тенденції: переплетення ідей християнства й демократизму. Окрім того, європейський та український типи політичних ідентичностей споріднює схоже сприйняття ідей свободи, рівності, індивідуалізму й ін.

Ключові слова: релігія, політика, політичний дискурс, християнство, демократія, політична ідентичність, Європа, Україна.

Halyna Kuts,

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,

ORCID ID: 0000-0002-7263-1958

RELIGION AND POLITICS: BASIC IDEAS CORRELATION IN EUROPEAN POLITICAL DISCOURSE

The article is devoted to revealing the correlation of the basic ideas of religion and politics, which have been embodied in the modern European political discourse.

The origins of democratic values and principles of democratic government can be found in the discourse of Christianity (law of universal love, educational propaganda of Christianity, basic life values, creation of an open society, etc.). Democracy was born and developed in the West, in countries with an ancient Christian tradition, its secular humanism is based on the principles of Christian values. Freedom, equality and fraternity – the basic categories of democracy – are nothing but “evangelical values”. In Christianity, individual freedom is limited by commandments. The secular projection of this Christian principle involves the restriction of freedom by the provisions of laws, not by ethical commandments. The ideas of separation of powers, progress, etc. are also a kind of projection of Christianity.

The attitude to time in European culture, being determined by the Christian paradigm of temporality, acts as a kind of secularization of the religiously shaped perception of eschatological time. Thus, the idea of the “Arrow of Time” directed from the past through the present to the future (“from beginning to end”) became a kind of prototype of the idea of progress.

The problem of individualism – basic for modern liberal-democratic discourse – also originates in the evangelical individualism of Christianity.

At the political and cultural level, certain parameters of the European identity correlate with the parameters of the Ukrainian identity. Considering, on the one

hand, the Christian and democratic intentions of European culture, and, on the other hand, the dominant role of the ideas of Christianity and democracy in Ukrainian culture, it is possible to assert a close correlation of the specified parameters of European and Ukrainian identities. Perception of the ideas of freedom, equality, individualism, etc. relate Ukrainian and European identities.

Key words: religion; policy; political discourse; Christianity; democracy; political identity; Europe; Ukraine.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Політика та релігія – це різні виміри суспільного буття. Утім, це не означає, що існує взаємне неприйняття між означеними вимірами реальності.

Ідея Бога, ідея індивіда, ідея їх взаємозв'язку в сукупності окреслюють проблемні питання релігії. Стосовно ж політики основною проблемою стає пошук правильного шляху в земному житті людини та соціуму, позбавлення індивіда від страждань, що переслідують його життя тощо. Означена схожість проблематики цих двох вельми важливих сфер людського буття приводить до розуміння щодо неможливості незалежного існування релігії й політики.

З огляду на зазначене ідея взаємного впливу як релігії на політику, так і політики на релігію є цілком реальною та продуктивною.

У сучасному політичному дискурсі спостерігаємо втілення ключових ідей релігії й політики. Кореляція політичних та християнських ідей у лоні європейської культури спричинила оригінальність усієї європейської політичної історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання кореляції ідей двох сфер суспільного буття – релігії та політики – розглядали різні західні теоретики (Августин, Ф. Аквінський, А. Бергсон, Е. Берк, М. Вебер, Г. В.Ф. Гегель, Т. Гоббс, Дж. Грей І. Кант, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, В. Поссенті, Ж.-Ж. Руссо, Г. Тард, А.Дж. Тойнбі, М. Фуше, С. Хантінгтон, П. Штомпка та ін.).

Певні аспекти взаємозв'язку ідей релігії та політики відображено в концепціях українських науковців (В. Бондаренко, Б. Гаврилишин, О. Горбач, Т. Євдокимова, В. Єленський, С. Здіорук, Т. Калениченко, М. Кирюшко, В. Климов, А. Колодний, О. Кудояр, В. Перевезій, С. Продивус, М. Рибачук, О. Саган, О. Шуба й ін.).

Водночас в українському політичному дискурсі проблему взаємозв'язку ключових ідей релігії та політики висвітлено фрагментарно, зокрема в

контексті їх утілення в сучасному європейському політичному дискурсі. Ця проблема вельми актуальна з огляду на євроінтеграційні прагнення України.

Мета статті – виявлення співвідношення ключових ідей релігії й політики в сучасному європейському політичному дискурсі.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Християнство, – зазначав В. Поссенті, – релігія суспільна та історична. Ця релігія здатна до формування соціального життя індивіда. Християнство детермінує видозміну земних відносин, при цьому залишаючись незалежним від них. Витоки демократичних цінностей та, власне, і самих принципів демократичного врядування можна віднайти в християнському дискурсі (принцип універсальної любові, виховні ідеї християнства, ключові життєві цінності, ідеї моральності, відкритого суспільства й ін.). Місцем народження та розвитку демократії стали країни Заходу. Саме в цих державах сформовано давню християнську традицію. Світський гуманізм демократичного дискурсу заснований на засадах цінностей християнства. Як зазначав В. Поссенті, для релігії об'єктом є Бог, істина, остаточне спасіння. Натомість для політики важливою є спрямованість на загальне благо, на справедливість та свободу [12, р. 112]. Відповідно, очевидно, що релігія й політика є неоднорідними реальностями. Водночас ці реальності дуже тісно корелюють між собою.

Важливо, що християнським дискурсом унесено низку ідей в обґрунтування ключових принципів класичних політичних ідеологій. Звернемося до середньовічних дискусій щодо проблематики триєдинства Бога. Ці дискусії згодом переросли в так звану філософську проблему універсалій. Урешті, виокремилися два базові напрями протистоянь – реалізм і номіналізм. Реалізм стояв на позиціях пошуку спільного в різних об'єктах, тоді як номіналізм стояв на позиціях пошуку відмінного в різних явищах чи об'єктах. Реалізм був результатом аналізу природної схильності людей до пошуку того, що їх поєднує. Натомість номіналізм став результатом протилежної тенденції, сфокусованої на аналізі природної схильності людей до пошуку того, що їх відрізняє між собою. Урешті, – зазначав Г. Тард, – реалізм детермінував виникнення в майбутньому такого явища, як ідеологія соціалізму, що сфокусований на пріоритетності ідеї колективізму. А номіналізм спричинив появу ідеології лібералізму, для якого пріоритетом є унікальність індивіда [14, р. 33].

Потрібно враховувати, що «різне тлумачення релігійного вчення може призвести до майже діаметрально протилежних висновків» [1, с. 132]. Людину можна розглядати як Боже творіння. Це творіння сформоване згідно з образом і подобою Творця. За такої оптики можна зробити висновок стосовно унікальності індивіда. За таких акцентів можна виправдати зосередженість людини на власному «Я». І саме такий аналіз стає кроком до аргументів на користь індивідуалістських ідей ліберального дискурсу. Але можна застосувати інший тип оптики, розуміючи, що й інші індивіди також створені згідно з образом і подобою Бога. Під час такого типу аналізу можемо прийти до ідеї рівності всіх людей перед Творцем, тобто до аргументів на користь колективістських ідей дискурсу соціалізму. Окрім того, «враховуючи такі заповіді, як «люблю свого ближнього, як самого себе», «усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть і ви їм», людину можна розглядати лише як частинку людської спільноти» [1, с. 132].

Сучасну ідею поділу влади також можна вважати своєрідною проєкцією християнства. Згідно з ідеями християнства, усі люди від народження є гріховними. Саме з цієї ідеї бере свої витoki світський принцип щодо розподілу влади. Адже недопустимо зосереджувати владу в одних руках, якщо дотримуватися постулату стосовно гріховності всіх людей, бо безмежна влада в руках однієї гріховної особи може спричинити небачені катаклізми в управлінні. Тому розподіл влади між різними людьми (навіть гріховними) здатний привести до врівноваження негативних наслідків правління.

У межах християнського дискурсу свобода індивіда має низку обмежень, які постульовані в християнських заповідях (наприклад «не убий», «не вкрати»). Такі обмеження детермінують зростання відповідальності людини перед собою й іншими. У світській проєкції означений християнський принцип передбачає обмеження свободи нормами законів, а не морально-етичними заповідями. Це детермінує відповідальне ставлення людини і до своєї особистості, і до інших людей. Ключові категорії демократії (свобода, рівність, братерство) виникли в лоні християнського дискурсу, будучи «євангельськими цінностями».

Виникнення ідеї прогресу, яка відіграє важливу роль для сучасного суспільно-політичного дискурсу, пов'язане, з одного боку, із християнською концепцією часу, а з іншого – із християнською ідеєю передбачення. Сприйняття ідеї часу в лоні європейської культури, власне, детерміноване християнським розумінням парадигми темпоральності. Відповідно, ідея часу стала сприйматися як секуляризація релігійно оформленого осмислення есхатологічного часу.

Саме християнська культура детермінувала появу лінійної теорії часу. Ідеться про сприйняття часу як певної лінійної послідовності – минулого, теперішнього та майбутнього. На думку П. Штомпки, лінійне сприйняття часу починається з християнства, із християнських ідей майбутньої відплати й спасіння, до яких людство наближається неухильно [13]. Тобто сприйняття часу як певної лінійної послідовності фактично стало культурним відкриттям християнського дискурсу. Причому всі помисли людей мають бути зорієнтовані та націлені на майбутнє, оскільки саме в майбутті слід очікувати друге пришестя Ісуса Христа. Таке сприйняття часу було детерміноване есхатологічною концепцією, згідно з якою християнам треба звиряти всі власні вчинки з біблійними заповідями, проєктуючи їх наслідки у віддалене майбуття. Загалом, ідея «Стріли часу», що має чітке спрямування від подій минулого через теперішні події до майбутнього («від початку до кінця»), стала в суспільно-політичному дискурсі прототипом ідеї прогресу.

Для формування ідеї прогресу важливу роль відіграла іудейська релігійна традиція. Саме в рамках цієї традиції набув осмислення образ пророків, для яких історія уявлялася священним процесом, що визначений наперед. Такі уявлення повністю узгоджувалися з ідеєю божественного провидіння. Відповідно, історії людства притаманне «розкривання» в земних подіях. Таким чином демонструється поступальний хід до майбутнього «вічного царства» або раю. Лише пророки мали здатність «прочитувати» такі знаки історії, оскільки їх розуміння давалося тільки окремим особистостям. Відповідно, саме пророки могли передбачати подальший розвиток історичних подій. Такі ідеї були прийняті християнською традицією. Згодом це сприяло формуванню ідеї прогресу як певної секуляризованої версії християнської віри в передбачення [13].

На думку Д. Бідні, саме іудео-християнське розуміння Творця, який сотворив часовий світ, який утручається в людські справи, логічно призвело до виникнення лінійної теорії часу. Згідно з лінійною теорією часу у світі завжди є місце для справжньої історичної новизни [9, р. 43].

Потрібно зазначити, що в християнській культурі лінійна теорія часу проклала дорогу новаціям. На думку А. Тойнбі, християнство стало релігією перетворень. Він стверджував, що здатність до творчих перетворень була закладена у філософії християнства. Аналізуючи філософію християнства, А. Тойнбі порівнював її з філософією стоїцизму, яку він називав «філософією відчуження» [7, с. 509]. Також «філософією відчуження» він означував буддизм. Відповідно до концепції А. Тойнбі, під час порівняння з послідовниками стоїка Зенона «лише послідовники

Гаутами мали мужність довести принцип відчуженості до його логічного фіналу – цілковитого самознищення» [7, с. 509]. Імпульсом для здатності до творчого перетворення в християнстві стала, на думку А. Тойнбі, ідея Любові. Саме цій ідеї в християнстві надано центральне та основне місце. Таке вагоме центральне місце Любові, те, що «так уперто й наполегливо заперечували і Зенон, і Гаутама, стало наріжним каменем Нового Заповіту» [7, с. 512].

Треба пригадати ще один важливий внесок християнства в категоріальний апарат ліберально-демократичного дискурсу [3]. Наявність індивідуальності є базовою для всього лібералізму, який постулює пріоритети унікальності та цінності окремої особистості. З огляду на зазначене, завдяки християнському дискурсу, питання унікальності індивіда стало засадничим як для лібералізму, так і для інших суспільних сфер суспільного буття. На думку М. Фуше, примат індивіда над певною соціальною групою настійно оголошується саме в епоху Нового часу. Витоки цієї ідеї можна виявити в євангелічному індивідуалізмі [11].

Завдяки християнству, ідеї рівності та невідчужуваності природних прав індивіда набули своєрідної кристалізації. Згідно з концепцією А. Бергсона, ретельне вивчення праць Платона може призвести до ідеї, що всім індивідам притаманна одна й та сама суть. Така думка обумовлюється тим, що від ідеї людини (Платон цю ідею включає в надчуттєві Ідеї) усього один крок до розуміння, що всі люди мають однакову цінність. Тобто тільки один крок варто було здійснити, щоб усвідомити, що спільність сутності наділяє індивідів однаковими базовими правами. Але в ту епоху так і не здійснено означеного кроку. Урешті, слід було дочекатися християнства з його ідеєю всезагального братства. Ця ідея, уключаючи рівність прав і недоторканність особистості, стала чинною [8, р. 71].

Християнські ідеї були основою для європейської цивілізації. Згідно з концепцією Е. Берка, європейська цивілізація формувалася на двох принципах, як-от: дух благородства й дух релігії [10]. Означені ідеї розвивалися завдяки прагненню європейців до знань, їхній освіченості.

Загалом, цивілізаційна єдність Європи заснована на синтезі між «греко-римською античною спадщиною, християнським світоглядом та інноваціями Відродження, Реформації й Просвітництва. При цьому вирішальну роль у виникненні європейської культурної ідентичності відіграли християнство та ідеї гуманізму» [6, с. 20–21].

Як зазначав М. Фуше, однією з детермінант виникнення й поширення капіталізму до XVI ст. стала доктрина поділу світської та духовної влади, зокрема відділення церкви від держави, релігії – від політики [11].

Під час формування суспільств західного типу вельми важливу роль відіграли ідеї християнства. Із цього приводу П. Штомпка зазначав, що завдяки християнському суспільству західного типу сформовано основу для системи сучасних суспільств [13]. Відповідно до концепції П. Штомпки, основними ознаками сучасності стали такі характеристики: 1) чітка диференціація різних підсистем; 2) пріоритетна роль економіки, що характеризується масовим виробництвом, та бюрократичного апарату; 3) розвинута правова система; 4) стратифікація, основою якої став критерій успіху; 5) складна й деперсоніфікована мережа соціальних взаємодій.

Певні параметри української ідентичності співвідносяться з параметрами європейської ідентичності саме рівні політичної культури. Для європейських країн, які мають різну історію й характеризуються різними типами культури, об'єднувальними стали три ключові ідеї: афінська демократія, римське право, християнство. Саме ця тріада викристалізувала каркас спільної європейської ідентичності. Стосовно ж української політичної культури спостерігаються тенденції переплетення ідей християнства та демократизму. Утім, у кореляції означених ідей спостерігаємо власну специфіку під час позиціонування певних ознак ідентичності.

Християнство стало своєрідною основою європейської цивілізації, сприяючи формуванню ключових ознак європейської ідентичності. Цікаво, що виникнення самого терміна «європейці» пов'язують із християнським дискурсом. Термін «європейці» з'явився значно пізніше, ніж поняття «Європа». Його появу приписують папі Пію II (1458–1464 pp.), який уживав поняття «європейці» після падіння Візантії. Гуманіст папа Пій II прагнув здійснити спробу об'єднати християн у спільній боротьбі проти Оттоманської імперії. Саме тому він став звертатися до них, використовуючи поняття «європейці» [11]. Відповідно, у XV ст. спостережено ототожнення термінів «європейці» та «християни» в Європі. Це свідчить про специфічність світосприйняття європейців і невіддільність у структурі європейської ідентичності означених характеристик.

Цікаво, що українська культура за своєю суттю є глибоко християнською. Саме це споріднює українську культуру з європейською. Згідно з ідеями Папи Римського Іоанна Павла II, європейська культура містить у собі одночасно дві традиції – західну латинську культуру та східну візантійську культуру. Латинській західній культурі притаманні розсудливість і логічність. Натомість східна візантійська культура

характеризується містичністю й чуттєвістю [5, с. 133]. Іоанн Павло II, аналізуючи дві означені традиції культури, застосував алегорію «двох легень». На його думку, Європа не мала б змоги дихати без наявності однієї з цих легень. Переплетення різних культур, їх схрещення відбулося саме на території України. Саме тому Папа Римський означував Україну «прикордонням та брамою між Сходом і Заходом». Церква на території України використовує для дихання дві легені – східну традицію культури та західну традицію культури. Відповідно, в українській ідентичності відбулося поєднання двох компонентів християнської традиції – східної й західної. Натомість європейська ідентичність уміщує в собі лише західну латинську культуру християнської традиції [4].

Загалом, на теренах України спостерігаємо поєднання «західної» й «східної» культурних традицій, що детермінує специфічність української політичної ідентичності. Цікаво, що ареалом поширення «східної» (візантійської) культурної традиції став переважно духовний рівень української культури. Ареалом поширення «західної» (латинської) культурної традиції стала сфера соціально-політичних взаємодій [2, с. 287]. Отже, на теренах України простежено неприйняття та відторгнення візантійських традицій на рівні суспільно-політичних взаємодій. Насамперед це проявлялось у неприйнятті обмежень свободи індивіда, неприйнятті ідей самодержавного деспотизму, експансіонізму й ін.

Як для української національної ідентичності, так і для спільної європейської ідентичності характерне вплетення в їхню структуру ідеї демократії. Ідея демократії народилася ще в Античності. Християнський дискурс тісно корелює з дискурсом демократії, що відобразилося в багатьох концепціях сучасного європейського політичного дискурсу. З огляду на історію України, для Козацької республіки були засадничими ідеї демократизму. Ці ідеї відігравали важливу роль для процесів українського державотворення. Отже, здавна ідея демократизму тісно вплетена в структуру української ідентичності. Це споріднює європейський та український типи політичних ідентичностей.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, у сучасному європейському політичному дискурсі спостерігаємо своєрідне переплетення ключових ідей релігії та політики. Насамперед ідеться про ідею Бога, ідею індивіда, ідею їх взаємозв'язку, які окреслюють проблемні питання релігії. Стосовно ж політики основною проблемою стає

пошук правильного шляху в земному житті людини й соціуму, позбавлення індивіда від страждань, що переслідують його життя тощо. Означена схожість проблематики цих двох вельми важливих сфер людського буття призводить до розуміння щодо неможливості незалежного існування релігії та політики.

Констатовано, що джерела демократичних цінностей і, власне, й самих принципів демократичного врядування можна віднайти в християнському дискурсі (принцип універсальної любові, виховні ідеї християнства, ключові життєві цінності, ідеї моральності, відкритого суспільства та ін.). Місцем народження й розвитку демократії стали країни Заходу. Саме в цих країнах сформовано давню християнську традицію. Світський гуманізм демократичного дискурсу заснований на засадах цінностей християнства.

Зазначено, що ключові категорії демократії (свобода, рівність, братерство) виникли в лоні християнського дискурсу, будучи «євангельськими цінностями». Свобода людини в християнському дискурсі має низку обмежень, які постульовані в християнських заповідях. У світській проєкції означений християнський принцип передбачає обмеження свободи нормами законів, а не морально-етичними заповідями. Також специфічною проєкцією християнства стали ідеї розподілу влади, прогресу та ін.

Постулюється, що християнство – один із базових чинників формування осмислення ідей темпоральності в сучасному політичному дискурсі. Сприйняття ідеї часу в лоні європейської культури, власне, детерміноване християнським розумінням парадигми темпоральності. Відповідно, ідея часу стала сприйматися як секуляризація релігійно оформленого осмислення есхатологічного часу. Загалом, ідея «Стріли часу», що має чітке спрямування від подій минулого через сучасні події до майбутнього («від початку до кінця»), стала в суспільно-політичному дискурсі прототипом ідеї прогресу.

Аргументовано, що вельми важливою для сучасного дискурсу ліберальної демократії є проблематика індивідуалізму, витоки якої сягають до євангелічного індивідуалізму християнства.

З'ясовано, що певні параметри української ідентичності зіставляються з параметрами європейської ідентичності саме на рівні політичної культури. Насамперед ідеться про кореляцію християнських і демократичних інтенцій у європейській політичній культурі. Стосовно української політичної культури спостерігаємо аналогічні тенденції: переплетення ідей християнства й демократизму. Окрім того, європейський та український

типи політичних ідентичностей споріднює схоже сприйняття ідей свободи, рівності, індивідуалізму та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гаврилишин, Б. (1993). Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові / [пер. з англ.]. Київ: Основи, 238 с.
2. Європейська та українська культура в нарисах (2003) / [за ред. І. З. Цехмістро]. Київ: Центр навч. літ., 320 с.
3. Куц, Г. М. (2007). Лібералізм і демократія: перипетії співіснування. *Віче*, № 12, Спецвипуск, с. 17–20.
4. Куц, Г. М. (2007). Проблематика ідентичності в ліберальному контексті. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології*, Харків, № 785, вип. 10, с. 79–85.
5. Моджеєвські, А. (2008). Про європейську сутність України у вченні Папи Римського Івана Павла II. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*: зб. наук. ст. Чернівці: Рута, т. 17–18, с. 132–137.
6. Посельський, В. (2002). Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. Київ: Смолоскип, 168 с.
7. Тойнбі, А. (1995). Дослідження історії: в 2 т. Київ: Основи, т. 1.: пер. з англ. В. Шовкуна, 614 с.
8. Bergson, H. (2002). *The Two Sources of Morality and Religion*. URL: <http://www.evolocus.com/Textbooks/Bergson2002.pdf>
9. Bidney, D. (1953). The Concept of Culture and Some Cultural Fallacies, p. 23–53. URL: https://books.google.com.ua/books?id=bBVDgM-P9FoC&pg=PA93&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false
10. Burke, E. (1790). Reflections on the Revolution in France. URL: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/burke1790part1.pdf>
11. Foucher M. (2003). La République européenne, entre histoires et géographies. *La Cliothèque*. URL: <https://clio-cr.clionautes.org/la-republique-europeenne-entre-histoires-et-geographies.html>
12. Possenti, V. (2018). Il problema teologico-politico nella modernità ittorio. *Quadranti – Rivista Internazionale di Filosofia Contemporanea*, vol. VI, n°2, p. 108–125. URL: https://www.rivistaquadranti.eu/riviste/08/Possenti_07.pdf
13. Sztompka, P. (2005). *Socjologia zmian społecznych*. Kraków: Wyd. Znak. URL: <https://docer.pl/doc/n00xsce>
14. Tarde, G. (1890). *Les lois de l'imitation*. Paris, 388 p. URL: https://philosophie.universite.tours/documents/1890_Gabriel_Tarde.pdf

REFERENCES

1. Havrylyshyn, B. (1993). *Dorohovkazy v maybutnye. Do efektyvnishykh suspilstv. Dopovid Rymському клубові* / [per. z anhl.]. Kyuyiv: Osnovy, 238 p.

2. Yevropeyska ta ukrayinska kultura v narysakh (2003) / [za red. I. Z. Tsekhmistro]. Kyiv: Tsentr navchalnoyi literatury, 320 p.
3. Kuts, H. M. (2007). Liberalizm i demokratiya: perypetiyi spivisnuvannya. Viche, № 12. Spetsvypusk, p. 17–20.
4. Kuts, H. M. (2007). Problematyka identychnosti v liberalnomu konteksti. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Pytannya politolohiyi. Kharkiv, № 785, vyp. 10, p. 79–85.
5. Modzheyevski, A. (2008). Pro yevropeysku sutnist Ukrainy u vchenni Papy Rymskoho Ivana Pavla II. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu*: zb. nauk. statey. Chernivtsi: Ruta, t. 17–18, p. 132–137.
6. Poselsky, V. (2002). Yevropeysky Soyuz: instytutsiyni osnovy yevropeyskoyi inehratsiyi. Kyiv: Smoloskyp, 168 p.
7. Toynbee, A. (1995). Doslidzhennya istoriyi: v 2 t. Kyiv: Osnovy, t. 1.: Per. z anhli. V. Shovkuna, 614 p.
8. Bergson, H. (2002). *The Two Sources of Morality and Religion*. URL: <http://www.evolocus.com/Textbooks/Bergson2002.pdf>
9. Bidney, D. (1953). The Concept of Culture and Some Cultural Fallacies, p. 23–53. URL: https://books.google.com.ua/books?id=bBVDgM-P9FoC&pg=PA93&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false
10. Burke, E. (1790). Reflections on the Revolution in France. URL: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/burke1790part1.pdf>
11. Foucher M. (2003). La République européenne, entre histoires et géographies, *La Cliothèque*. URL: <https://clio-cr.clionautes.org/la-republique-europeenne-entre-histoires-et-geographies.html>
12. Possenti, V. (2018). Il problema teologico-politico nella modernità ittorio. *Quadranti – Rivista Internazionale di Filosofia Contemporanea*, vol. VI, n°2, p. 108–125. URL: https://www.rivistaquadranti.eu/riviste/08/Possenti_07.pdf
13. Sztompka, P. (2005). Socjologia zmian społecznych. Kraków: Wyd. Znak. URL: <https://docer.pl/doc/n00xsce>
14. Tarde, G. (1890). Les lois de l'imitation. Paris, 388 p. URL: https://philosophie.universite.tours/documents/1890_Gabriel_Tarde.pdf

Матеріал надійшов до редакції 30.01.2025 р.